ЗНАЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ НАЛЕЖНОГО РІВНЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПРАВОСВІДОМОСТІ В ЮРИДИЧНІЙ ОСВІТІ

МОСКАЛЮК Олександр Володимирович - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права ННІ права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

https://orcid.org/0000-0002-5310-9507

УДК 340.37

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.24

В статті здійснюється аналіз напрямів вдосконалення викладання окремих юридичних дисциплін. Автор аналізує існуючі негативні тенденції та шляхи їх виправлення.

В навчальному процесі кількість часу, присвяченого правам людини, повинна бути співмірною з часом, витраченим на вивчення підстав обмеження прав людини та конституційних обов'язків. Усвідомлення нерозривності конституційних прав і обов'язків є одним з елементів, що повинен сприяти пом'якшенню правового нігілізму.

Під час навчання верховенство закону слід розглядати як складову верховенства права, а порушення верховенства закону – як порушення верховенства права. В протилежному випадку неможливо досягнути сприйняття у майбутніх юристів правової системи як ієрархічно узгодженої структури, елементи якої пов'язані між собою вертикальними та горизонтальними зв'язки.

Ключові слова: правова культура, правосвідомість, правова ідеологія, верховенство права, правовий інфантилізм.

Отримання вищої освіти передбачає оволодіння не лише вузькоспеціальними навичками та вміннями, але і створення бази для загального високого рівня ерудиції та усвідомленості всіх процесів, які відбуваються в суспільстві. В контексті юридичної освіти сказане передбачає формування такого рівня правосвідомості та юридичної культури, за якого б засвоєнні знання «вписувалися б» в загальну соціальну дійсність та сприяли б розвитку суспільству. Відтак, на основі досвіду викладання різних юридичних дисциплін в ННІ права Київського національного університету імені Тараса Шевченка тут здійснена спроба рефлексії навчального процесу щодо виховання необхідного рівня правової ідеології у майбутніх юристів. Крім цього, також враховано наявні в теорії права підходи до понять правової культури та правової свідомості, викладені в працях О. Скакун, Н. Оніщенко, М. Козюбри, О. Зайчука, О. Петришина, М. Цвіка, С. Бобровник та багатьох інших.

З початку процесу навчання в студента починається формування правової культури та правосвідомості. При цьому слід враховувати, що в українському суспільстві спостерігається спотворене сприйняття права як соціального регулятора. Ця тенденція характеризується двома крайнощами. З однієї сторони значна частина суспільства «хворіє» правовим нігілізмом, применшуючи та заперечуючи роль права (в даному випадку під правом розуміються правові норми). Право сприймається зайвим, непотрібним та нав'язаним державою недосконалим засобом впливу на суспільні відносини, основною функцією якого є обмеження свободи. Звідси будь-які зміни в законодавстві апріорі нездатні покращити дійсність чи змінити негативні явища в суспільстві, а отже відсутня необхідність дотримання правових норм загалом.

Інша, щоправда менша частина суспільства, перебуває «в полоні» правового ідеа-

лізму (правового романтизму), переоцінюючи можливості права, маючи уявлення про право як інструмент, який підпорядковує всі інші сфери функціонування суспільства. Інакше кажучи, за такого типу правосвідомості особа вважає, що зміна правових норм (створення нових) автоматично покращує існуючий стан речей в певній сфері. Такий варіант правосвідомості, хоча і є кращим у порівнянні з правовим нігілізмом, проте так само є доволі шкідливим [дет. див. 1, 2, 3].

Оскільки обидва типи правосвідомості є основними в українському суспільстві, то і правосвідомість молоді, яка прагне отримати юридичну освіту, здебільшого так само знаходиться під впливом цих її крайніх варіантів, а отже в більшості випадків являє собою певний тип відхилення. За таких обставин одне з основних завдань юридичної освіти - змінити існуючі стереотипи та сформувати у майбутніх правників такий тип правосвідомості, який характеризуватиметься розумінням унікальності та важливості права з одночасним усвідомленням недосконалості правових норм, обумовлених об'єктивними та суб'єктивними факторами.

Для досягнення цього завдання під час навчального процесу слід враховувати наступне.

1) Правовий нігілізм часто є способом психологічного самозахисту особи, який дозволяє їй виправдовувати саму себе перед необхідністю дотримуватися правових норм та виконувати покладені на неї обов'язки. Впродовж тривалого часу при викладанні юридичних дисциплін увага акцентувалася саме на правах особи. Пояснювалося це прагненням подолати негативний радянський спадок, коли особа завжди перебувала у завідомо програшній ситуації, вступаючи у правовідносини з державою. Як наслідок стався крен в іншу сторону: в суспільстві будь-яке суб'єктивне право сприймається як абсолютне та таке, що за жодних обставин не може обмежуватися. Саме тому в навчальному процесі, зважаючи також на наявні реалії, кількість часу, присвяченого правам людини, повинна бути співмірною з часом, витраченим на вивчення підстав обмеження прав людини та конституційних обов'язків. Усвідомлення нерозривності конституційних прав і обов'язків є одним з елементів, що повинен сприяти пом'якшенню правового нігілізму.

2) В навчальному процесі традиційно основна увага приділяється застосуванню правових норм. Водночас юрист повинен не лише правильно здійснювати юридичну кваліфікацію, тлумачення та вибір необхідних для конкретних ситуацій правових норм, а й прогнозувати тенденції суспільного розвитку та те, як ці тенденції краще можуть бути в них відображені. Інакше кажучи, студенту варто вивчати не лише світ дійсного (чинне законодавство), а й світ належного (які варіанти змін до законодавства можуть покращити правове регулювання в певній сфері). При цьому наголошується, що ідеального правового регулювання існувати не може внаслідок об'єктивних причин – багатозначності мови, природи самих правових норм, які завжди характеризуватимуться високим рівнем абстрактності та невизначеності в силу їх нормативної сутності, та неможливості в повній мірі спрогнозувати розвиток суспільних відносин.

Сказане не виключає, що в навчальному процесі студенти, моделюючи зміни в правовому регулюванні, повинні враховувати необхідність для законодавця при створенні правових норм наскільки це можливо усунути всі суперечності між правовими нормами, ліквідувати наявні прогалини правового регулювання, зменшити рівень абстрактності правових приписів і максимально обмежити можливості суб'єктів правовідносин для зловживання правом та обходу закону.

3) Ще однією проблемою, яка становить загрозу з точки зору деформації правосвідомості майбутніх юристів є протиставлення категорій «верховенства права» та «верховенство закону». Такий підхід набув поширення в навчальній та науковій літературі ще в 90-их роках і за інерцією, на жаль, зустрічається і сьогодні. Його причини так само коріняться в радянському спадку, можуть бути пояснені, проте сьогодні навряд чи є вже релевантними.

На практиці використання такого підходу призводить до заперечення необхідності дотримання вимог закону та інших нормативно-правових актів з абстрактним

посиланням на дію верховенства права, яке «перекриває» верховенство закону. Саме тому під час навчання верховенство закону розглядається нами насамперед як складова верховенства права (в тому числі і як синонімічні категорії), а порушення верховенства закону – як порушення верховенства права. В протилежному випадку неможливо досягнути сприйняття у майбутніх юристів правової системи як ієрархічно узгодженої структури, елементи якої пов'язані між собою вертикальними та горизонтальними зв'язки.

В цьому ж контексті небезпечним є протиставлення держави та суспільства. Фактично, це призводить до заперечення держави як не просто ефективної, а єдино можливої форми організації суспільства. Саме вона і спроможна забезпечити існування суспільства, а її діяльність лише в теорії може ґрунтуватися на авторитеті, а тому з необхідністю передбачає наявність системи та механізмів забезпечення її волі.

4) Поки в межах цієї статті зосереджена була увага на питаннях правової культури та правосвідомості. Втім, набуття студентами окремих необхідних знань та навичок так само впливає на високий рівень правосвідомості. Мовиться про формалізацію розуміння у студентів поняття «принципу верховенства права», який в 1996 році було закріплено в Конституції України. В 2016 році в Конституцію додано положення, згідно якого суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права (стаття 126). Аналогічні положення знайшли відображення і в законодавчих актах, зокрема в процесуальних кодексах. Фактично це означає, що не лише судді зобов'язані приймати рішення з урахуванням змісту принципу верховенства права, але всі правозастосовчі органи та практикуючі юристи повинні використовувати регулятивні властивості цього принципу.

На нормативному рівні фактично відсутні положення, які б розкривали змістовні характеристики принципу верховенства права. Частково як виняток можна розглядати положення статті 6 КАС України, які передбачають, що суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини. Забороняється відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини.

Очевидно, що цих положень законодавства не достатньо для повноцінної реалізації верховенства права у правову дійсність. На допомогу повинна приходити правова доктрина, яка і допомагає розкривати сутність цього принципу. Своєю чергою правова доктрина ґрунтується на правовій традиції, яка в нас зі зрозумілих причин ще перебуває в процесі становлення. Як наслідок уніфікованого розуміння «верховенства права» не спостерігається як на науковому рівні, так і в практичній площині. Більше того, на всіх рівнях функціонування юриспруденції відносно верховенства права часто наявний правовий інфатилізм (правники переконані, що знають, що означає верховенство права, постійно на нього посилаються, але визначити змістовні характеристики не можуть).

Ця прикра ситуація частково може бути виправлена за рахунок комплексного викладання поняття верховенства права в межах навчальних дисциплін «Загальна теорія права» та «Конституційне право» (також В ННІ права Київського національного університету імені Тараса Шевченка існує спецкурс «Верховенства права»). Загальна структура розуміння верховенства права у студентів передбачає засвоєння ними розуміння побудови правової системи. Її фундаментом виступають цінності, які виражаються в загальних принципах права (справедливості, рівності, свободи та гуманізму). Кожний з цих принципів конкретизується в принципах меншого рівня загальності (галузевих принципах) та правових нормах. Також ці принципи є фундаментом для розуміння та функціонування принципу верховенства права. Своєю чергою, принцип верховенства права має формальну складову (по суті мова йде про верховенства зако-

ну) та змістовну, які «наповнюються» чітко визначеними елементами. Окремо в процесі викладання теми, присвяченої верховенству права, зазначається на принципах, які сприяють її реалізації (принцип правової визначеності, принцип пропорційності та принцип добросовісності).

З метою засвоєння теми верховенства права обов'язково розглядаються приклади, які «вимагають» використання та конкретизації поняття «верховенства права». Мова насамперед йде про розгляд різноманітних ситуацій, де принципи права (в тому числі принцип верховенства права) необхідні для конкретизації оціночних понять та правових норм з високим рівнем абстракції, у випадку відсутності правового регулювання в тих сферах, де таке правове регулювання повинно бути та за наявності суперечності правових норм.

Підсумовуючи зазначимо, що вдосконалення навчального процесу в частині формування правосвідомості майбутніх юристів матиме позитивний вплив на всю правову систему. Від освітнього процесу залежить правова культура майбутніх юристів, яка в майбутньому позитивно вплине на правозастосування та процес законотворення.

Література

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Вид. 2-е, перероб. і доп. Харків: Еспада, 2009. 752 с.

2. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2015. – 368 с.

3. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2015. – 368 с.

SUMMARY

The article analyzes the ways of improvement of teaching of legal disciplines. The author analyzes the existing negative trends and ways to correct them.

One of the main tasks of legal education is to form in future lawyers a type of legal awareness that will be characterized by an understanding of the uniqueness and importance of law with a simultaneous awareness of the imperfection of legal norms due to objective and subjective factors.

In the educational process, taking into account the existing realities, the amount of time devoted to human rights should be commensurate with the time spent on studying the grounds for restricting human rights and constitutional duties. Awareness of the indissolubility of constitutional rights and obligations is one of the elements that should help mitigate legal nihilism.

During studying, the supremacy of the law should be considered as a component of the rule of law, and breaking the supremacy of the law - as a breaking of the rule of law. Otherwise, it is impossible to achieve the perception of future lawyers of the legal system as a hierarchically consistent structure, the elements of which are interconnected by vertical and horizontal links.

It is important for students to form a general structure of understanding the rule of law. Its foundation is the values expressed in the general principles of law (justice, equality, freedom and humanism).

Also, in the process of teaching the topic on the rule of law, it is noted on the principles that contribute to its implementation (the principle of legal certainty, the principle of proportionality and the principle of good faith).

Key words: legal culture, sense of justice, legal ideology, rule of law, legal infantilism.